

Kütləvi informasiya vasitələri (KİV) və internet

“Avropa Şurası uşaqlar və onların müəllimlərinə informasiya və kommunikasiya xidmətləri və texnologiyalarından səmərəli istifadə imkanı yaradan kompüter savadlılığı və öyrənmə strategiyasını tövsiyə edir.”

Cəmiyyətimizdə KİV o qədər vacib yer tutub ki, onu bəzən demokratiyanın ənənəvi 3 qolu: qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinə analoji olaraq “dördüncü hakimiyyət” adlandırırlar. Digərləri isə internet bloqlarını “beşinci hakimiyyət” hesab edir, çünki onlar problemlərin müzakirəsində ənənəvi KİV-lə daha çox rəqabət aparırlar. İnformasiya vasitələrinin bu xüsusiyyəti informasiyanın əlçatanlığını təmin etsə də, həm də özlüyündə təhlükə daşıyır, xüsusən də uşaqlar üçün. İnformasiyanı əldə etmək üçün lazım olan çətin texniki bacarıqlar uşaqları şəbəkənin müxtəlif riskləri ilə üz-üzə qoya bilər.

Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsinin 19-cu maddəsində hər bir insanın əqidə azadlığı və onu sərbəst ifadə etmək azadlığı hüququna malik olması, bu hüquqa maneəsiz olaraq öz əqidəsində qalmaq azadlığı və istənilən vasitələrlə və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, informasiya və ideyalar axtarmaq, almaq və yaymaq azadlığı öz əksini tapmışdır. Uşaq hüquqları Konvensiyasının 13-cü maddəsində bu hüquq uşaqlara aid edilir. Digər beynəlxalq müqavilələrdə, milli konstitusiyaların çoxunda bu hüquq inkişaf etdirilir və mətbuat azadlığına zəmanət verilir, eyni zamanda şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun müdafiəsi üçün mətbuata məhdudiyət qoyulur. Uşaq hüquqları Konvensiyasının digər iki maddəsində uşaqların informasiya toplamaq və yaymaq hüququ (13-cü maddə) və KİV-dən təhlükəsiz, düzgün, aydın informasiya almaq hüququ (17-ci maddə) müəyyən edilir. KİV uşaqlara dəqiq və uyğun olan məlumatın verilməsi məsuliyyətini daşıyır.

Sual: KİV sizin sinfinizdəki uşaqlara necə təsir edir? Hansı müsbət və mənfi təsirləri var?

Hal-hazırda KİV, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları uşaqların həyatında mühüm rol oynayır. Uşaqlar hər gün saatlarla televizora baxırlar, amma daha çox zamanı isə öz həmyaşıdlarından mənimsədikləri bacarıqları istifadə edərək internetdə keçirirlər. Uşaqlar oyun, ünsiyyət, bloqların yazılması, musiqi dinlənməsi, öz şəkillərinin yerləşdirilməsi, insanlarla onlayn rejimdə ünsiyyət qurulması, başqa adamların axtarışı üçün interaktiv vasitələrdən istifadə edirlər. Uşaqlarla valideynlərin İKT savadlılığı arasındakı fərqə görə bir çox valideynin övladının internetdə nə ilə məşğul olmasından xəbəri olmur.

Virtual dünya uşaqlar üçün imkanlar yaratsa da, onlara tələ də qura bilər. Elektron, rəqəmsal və interaktiv informasiya vasitələrindən istifadə uşaqlara müsbət təsir göstərir, çünki bunlar maraqlıdır, öyrədici və sosiallaşdırır. İstifadədən asılı olaraq bu, həm də uşaqlar və

cəmiyyət üçün zərərli də ola bilər. Virtual dünya uşaqların həyatını real həyat kimi formalaşdırma bilər (necə uyğunlaşmaq, necə daha çox dost əldə etmək və s.).

İnformasiya vasitələrinin, xüsusilə televiziyanın mənfi təsiri valideyn və müəllimlərin narahatçılığına və bir çox araşdırmalara səbəb oldu:

- **Televizor qarşısında keçirilən vaxt:** dəqiq təsdiqlənmişdir ki, televizor qarşısında çox vaxt keçirən uşağın məktəb nailiyyətləri aşağıdır; KİV və elektron resurslardan düşünülmüş istifadə qaydaları tətbiq edən valideynlərin uşaqlarının nailiyyətləri isə daha yüksəkdir.

- **Zorakılıq:** televizyada, filmlərdə və video oyunlarda göstərilməsindən asılı olmayaraq zorakılıq uşaqlara necə təsir göstərir? Onları aqressiv və soyuqqanlı edirmi? Onlarda katarsis effekti yaradırmı? Bu, bütün uşaqlara, yoxsa ancaq həssas olanlara müəyyən kontekstdə təsir edir?

- **İstehlak ideologiyası:** müxtəlif məzmunlu reklamları uşaqları və onların vasitəsilə valideynləri manipulyasiya etməkdə günahlandırır - müəyyən qida məhsullarını (çox zaman uşaqlarda piylənmə epidemiyasına səbəb olan), paltar, ev üçün təmizləyici vasitələr, avtomobil, səyahət və s. aldırmaq məqsədilə manipulyasiyalar.

- **Stereotiplər:** KİV-i sosial stereotiplərin, xüsusən cinsi rolların və milli stereotiplərin qorunmasında günahlandırır.

Bu narahatlıqdan irəli gələrək bəzi ölkələr uşaq verilişləri zamanı reklam çarxlarını qadağan ediblər, bəzi ölkələr isə “komendant saati” tətbiq edir ki, müəyyən edilmiş saata qədər zorakılıq, qəddarlıq və pornoqrafiya əks etdirən səhnələr göstərilmir. Bəzi ölkələrdə isə valideynlər uşaqların müəyyən verilişlərə baxmasına mane olmaq üçün filtr (süzgəc) tətbiq edə bilirlər. Lakin texnologiyanın müasir inkişaf səviyyəsində mobil telefonların, internetin və televiziya kanallarının çoxluğu səbəbilə bu tədbirlərin böyük hissəsi səmərə vermir.

İnternet və mobil telefonlar kimi interaktiv informasiya vasitələri uşaqlar üçün əlavə təhlükə mənbəyidir: uşaqların yerləşdirdikləri şəxsi məlumatlar uyğunsuz reklam üçün istifadə edilə bilər, bu da “İnternet yırtıcıları” üçün fəaliyyət imkanı açar. Bəzən uşaqlar digər uşaqlara kobud mesajlar və alçaldıcı şəkillər göndərmək üçün nəzarətsiz qalmış internetdən istifadə edirlər. “Kiberzorakılıq” çox vaxt anonim olduğu üçün əlçatan və zərərliyə.

İnformasiya hüququ və müdafiə hüququ

İnformasiya mənbələri uşaq hüququnu və onların informasiya almaq hüququnu qoruyurmu?

- **Əlçatanlıq və onunla əlaqəli bərabərsizlik.** Hər kəsin internetə çıxışı eyni olmadığı üçün müxtəlif sosial statuslu uşaqlar arasındakı bərabərsizlik arta bilər. Belə “rəqəmsal baryeri” aşmaq üçün necə mübarizə aparmaq lazımdır?

- **İnformasiyanın arzuolunmaz məzmun və əlaqə formaları.** Aparılan tədqiqatların nəticəsinə görə, internetə daxil olan 9 yaşdan 19 yaşa qədər gənclərin yarısı heç olmasa həftədə bir dəfə təsadüfən pornoqrafiya izləyiblər. Orada qəddar obrazlar və ya müəyyən insan qrupuna qarşı düşmənçilik nümayiş edən xoşagəlməz kontekstlə qarşılaşdıqları üçün bəziləri “iyrenib” və ya “narahat olublar”. Bununla necə mübarizə aparaq? Uşaqların informasiya vasitələrindən sərbəst istifadə imkanına senzuranın qoyulması onların informasiya hüquqlarına nə dərəcədə təhlükə yaradır? Və ya digər insanın ifadə azadlığı hüququna?

- **Yeni informasiya savadlılığı.** Adətən uşaqlar və gənclər internetdən istifadə bacarığına görə valideynlərlə müqayisədə özlərini təcrübəli sayır (böyüklər də belə fikirləşir) və bu fikir onların özünəinamını artırır və ailənin gözündə yüksəldir. Lakin uşaqların çoxu onlayn informasiyanın məzmununun və ya mənbələrin adekvat qiymətləndirilməsində, axtarışda və informasiyanın istifadəsində təcrübəsizdirlər. Uşaqların və böyüklərin informasiya savadlılığı sahəsində olan ehtiyaclarını təhsil necə nəzərə ala bilər?

Sual: Siz informasiyanın maksimal əlçatanlığı və öyrənməni təmin edərək, internetdən və informasiya texnologiyalarından istifadə etməyi uşaqlara necə öyrətmisiniz? Siz uşaqları internetdəki “zərərli” materiallardan necə qoruyursunuz?

Mediatəhsil

Bu sualların cavabı uşaqlara KİV-ə tənqidi yanaşmanı öyrətməkdədir. Mediatəhsil bütün uşaqları və böyükləri Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin əhəmiyyətinin və təsirinin dərk olunmasına istiqamətlənir. Bu növ təhsil diqqəti uşaqların nəyə baxdıqlarına və baxdıqlarının onlara necə təsir edəcəyinə yönəldir. Məsələn, uşaqlardan müəyyən vaxt ərzində izlədikləri zorakılıq səhnələrini saymağı, reklamın təlqinetmə strategiyalarını təhlil etməyi və ya eyni informasiyanı ötürməyin müxtəlif variantlarını müzakirə etməyi xahiş etməklə reallığın müxtəlif təsvirlərini anlamaqda onlara kömək etmək olar.

Son 50 ildə mediatəhsildə 3 müxtəlif yanaşma olmuşdur:

- **“Vaksinasiya” yanaşması** Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin neqativ təsirindən immunitet yaranmasına yönəlib.

- **Tənqidi yanaşma** informasiya mənbələrinin neqativ məzmununa tənqidi fikirlərin inkişafına yönəlib.

- **Dekodlaşdırma yanaşması** uşaqların müasir dünyanı dərk etmələri üçün onlara informasiya vasitələrinin “istehsalının” iqtisadi və sosial məzmununu, həmçinin məlumatların kodlaşdırılma texnikalarını anlamağa kömək etməyi nəzərdə tutur.

Bu yanaşmaların ardıcılığı onu göstərir ki, əgər əvvəl uşaq informasiya vasitələrinin müdafiəsiz istehlakçısı kimi qəbul edilirdisə, indi o, şüurlu vətəndaş hesab edilir.

Yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının, xüsusən internetin inkişafı ilə onların əlçatanlığının üstünlükləri ilə yanaşı, riskləri də artdı. İnternet müxtəlif informasiya əldə etmək və distant ünsiyyət üçün çox gözəl bir vasitədir. Lakin alınan informasiyanın faydalılığının və ünsiyyətin pis niyyətlə olmamasının heç bir zəmanəti yoxdur.

Beləliklə, uşaqlarda tənqidi bacarıqları və KİV-in güclü potensialını anlamasını inkişaf etdirərək, mediatəhsil zamanla ayaqlaşmalıdır. Mediatəhsil, həmçinin radio və televiziya verilişləri, saytlar, internet bloqlar daxil olmaqla, müxtəlif kommunikasiya vasitələrindən istifadə edərək öz ideyalarını çatdırmağı uşaqlara öyrətməyə yönəlib. Mediatəhsil uşaqlarla işləyən böyüklər üçün də vacibdir. Valideynlər, müəllimlər, digər tərbiyəçilər uşaqlarının necə ünsiyyət qurduğunu və yaşadığını başa düşməyə səy göstərməlidilər.

Avropa Şurasının mediatəhsillə əlaqədar tövsiyələri:

“İnformasiyanın arzuolunmaz məzmununu və informasiya və kommunikasiya mühitinin zərər riskini, onlar qeyri-qanuni olmasalar da, pornoqrafiya, zorakılıq və özünə zərər yetirmə, kimisə alçaltma, diskriminasiyanı təbliğ edən şəkillər, pedofillərlə kontakt (əlaqə), aqressiya və s. kimi zorakılığın formaları uşağın fiziki, emosional və psixoloji vəziyyətinə neqativ təsir edə biləcəyini dərk edərək... (Avropa Şurası) iştirakçı dövlətlərə uşaqların və müəllimlərin keyfiyyətli informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının xidmətlərindən yararlanma imkanı almalarına yönəlmiş informasiya savadlılığı strategiyası yaratmağı təklif edir.”

Avropa Şurasının media şöbəsində uşaqların, onların valideynlərinin və müəllimlərinin “informasiya cəmiyyətinə” lazım olan bilik və bacarıqlara yiyələnməsinə həsr olunmuş layihə var. Media şöbəsinin dərc etdiyi “İnternet savadlılığı üzrə vəsait: valideynlər, müəllimlər və gənclər üçün təlimat” informasiya və kommunikasiyanın mürəkkəb şəbəkəsi haqqında ümumi məlumat xarakteri daşıyır.

Müvafiq hüquq müdafiə alətləri

Avropa Şurası

Avropa insan hüquqları Konvensiyasında hər kəsin dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən hər hansı maneə olmadan məlumat və ideyaları almaq və yaymaq hüququna zəmanət verilir (10-cu maddə). Bu hüquq uşaqlara (usağı istismar edən, zorakılıq və pornoqrafik mənbələrdən başqa) və böyüklərə şamildir. Bu, AİHK-da “sağlamlıq və əxlaqı qorumaq” hüququ ilə bağlı öhdəliklərin təsdiqlənməsidir. Ancaq Konvensiyada “qeyri-münasib”liyin necə və kim tərəfindən müəyyənləşdirilməsi göstərilməmişdir.

Kibercinayətkarlıq haqqında Konvensiyanın 9-cu maddəsi uşaq pornoqrafiyası ilə bağlı cinayətlərə istinad edir və qeyd edilir ki, iştirakçı dövlətlər bu cinayətlərin qarşısını almaq üçün zəruri olan qanunvericilik və digər tədbirləri görür.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

Əsas hüquqlardan biri olan insanların informasiya hüququ **Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsinin (ÜİHB)** 19-cu maddəsində əks etdirilib:

“Hər bir insan əqidə azadlığı və onu sərbəst ifadə etmək azadlığı hüququna malikdir: bu hüquqa maneəsiz olaraq öz əqidəsində qalmaq azadlığı və istənilən vasitələrlə və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, informasiya və ideyalar axtarmaq, almaq və yaymaq azadlığı daxildir.”

Təbii ki, 1948-ci ildə Bəyannamə yazılarkən informasiya vasitəsi kimi internet haqqında heç kim düşünməmişdi. Hətta 1989-cu ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası **Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanı** qəbul edəndə əhalinin və uşaqların internetdən istifadə edəcəyini təsəvvür etmək imkansız idi. Lakin Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın fikir və informasiya azadlığı üç ayrı maddəyə bölünür: 12-cı maddədə uşağın şəxsi fikrinin olması və o fikirlərin nəzərə alınması hüququna, 14-cü maddədə uşağın fikir, vicdan və din azadlığı hüququna zəmanət verilir. 13-cü maddədə uşağın informasiya və öz fikrini sərbəst ifadə etmək hüququ göstərilir:

“Uşağın öz fikrini sərbəst ifadə etmək hüququ vardır, bu hüquqa sərhədlərdən asılı olmayaraq, hər cür informasiyanı və ideyaları şifahi, yazılı və ya çap edilmiş formada, incəsənət əsərləri formasında və ya istədiyi digər vasitələrin köməyi ilə axtarmaq, almaq və ötürmək azadlığı daxildir.”

Bu maddədə informasiya almaq üçün bəzi məhdudiyyətlər də qoyulub. Balans yaratmaq üçün təhlükəsizlik tədbirləri kimi uşaqların istismardan (19-cu və 36-cı maddə), əsasən cinsi istismardan müdafiəsi (19-cu və 34-cü maddə) təmin olunur.

Eyni zamanda Konvensiyada uşağın **inkışaf edən bacarıqları** və böyüməsi nəzərə alınır. Belə ki, ibtidai sinif şagirdi üçün nəzərdə tutulmayan hər hansı mənbədən gənclər istifadə edə bilər. Digər hüquqi problemlər kimi, bu sahədə verilən azadlıq tez-tez müdafiə ilə ziddiyyət təşkil edir və müzakirə tələb edir. Lakin hər bir halda həlledici faktor uşağın maraqlarının nəzərə alınmasıdır.

Mənbə: Компасито. Пособие по обучению детей правам человека.

Совет Европы, 2008.

Tərcümə: TİPİİ-nin əməkdaşları Gülbəniz Nəcəfova, Aynur Rəhimova